

Катарина Богдановић – пут авангардне интелектуалке (други део)

У другом делу текста о Катарици Богдановић (1885–1969) анализирају се њена дневничка сведочанства и друга архивска грађа. На основу тих извора може се закључити да је стално пропитивала постојеће друштвено стање и друштвене односе, залажући се против хијерархијског и по инерцији проглашеног ауторитета: патријархата, образовних институција, политичких институција, институције цркве и брака. Критички промишљајући свет око себе и своју улогу у њему, Катарина Богдановић била је активна учесница културног и друштвеног живота. Уједно је креирала паралелни свет и тако искористила мисију и привилегију филозофа/киња и књижевника/ца да својим делом антиципирају или наговесте неке друштвене појаве и да утичу на образовање младих и обликовање њиховог погледа на свет, као и на развој политичке културе у својој средини.

Кључне речи: слободарско образовање, анархизам, феминизам, политика, атеизам

Слободарско образовање – феминистичка и анархистичка перспектива

Анархизам као политичка филозофија и активистичка традиција нераскидиво повезана са појмом слободе, појмом субјективитета у побуни против ауторитета, с доживљајем правде и човечности, има дугу и снажну традицију. Упркос утицају који су анархистичке вредности имале на развој различитих теорија (феминизам, постструктурализам, постколонијалне теорије и разне радикалне еманципаторске и левичарске политике које реферирају на анархистичке теорије), као и на развој разних форми левичарског, слободарског, ванпартијског политичког активизма, анархисти унутар својих удружења и асоцијација нису успели да постигну трајнији консензус у вези са неколико питања: које су анархистичке вредности, какав је однос према идеологијама, које тактике би довеле до анархистичког друштва? Зато већина анархиста, а нарочито анархисткиња, нису признати у погледу научног и друштвеног доприноса или су изгубљени у ходницима историјског сећања.

Катарина Богдановић је била чланица анархистичког покрета (студентског Удружења комуниста и анархиста) у кратком временском периоду, током студирања у

Паризу крајем 1912. и почетком 1913. године, у својим касним двадесетим годинама. Ово француско анархистичко удружење је угашено 1914. године. Међутим, и да није угашено, после повратка у Србију, њен отворен анархистички ангажман не би био могућ. Зачеци анархистичког покрета у Србији су угушени током балканских ратова, до почетка Првог светског рата, па се између два рата већина анархистичког деловања на простору Југославије одвијала ван земље. Анархистичка пракса у Србији остала је ограничена на појединачне издавачке подухвате и индивидуални ангажман, а видљивије се испољавала учешћем у Шпанском грађанском рату на страни анархистичких, односно анархосиндикалистичких јединица.

Феминистичке и анархистичке ставове Катарина Богдановић формира у раној младости. О потреби деконструисања ауторитета моћи она говори у дневничким белешкама још у време када је била двадесетогодишњакиња. Током живота у Тузли 1905. године она себе доживљава као неприлагодљиву: „Јер у друштву треба чинити велике уступке за које сам ја савршено неспособна.“¹ Због атеизма и етикета чудакиње и анархисткиње, имала је сукобе са родитељима и трпела је подозривост и осуду околине.

У њеним дневничким записима огледа се јака индивидуалност и комплексност духа, налик „духу побуне“ Еме Голдман. У својим дневничким записима и текстовима (расутим по разнородним часописима: *Српском књижевном гласнику*, *Просветном гласнику*, *Нашој стварности*, *Ženskom pokretu*, *Летопису Матице српске*, загребачком *Србобрану*, *Ženskom svijetu*, *Jugoslovenskoj ženi*, бриселском *International Bulletin* и другим домаћим и страним часописима) оставила је сведочанства која указују на то да је стално преиспитивала постојеће друштвено стање и односе, залажући се против хијерархијског и по инерцији проглашеног ауторитета: патријархата, образовних институција, политичких институција, институција цркве и брака. Није пристајала на друштвено додељене улоге, на ауторитарност по основу друштвеног положаја или догме. Залагала се за ауторитет на основу креативности, стручности, знања и хуманости. Ипак, није била поборница радикалне еманципаторске политике: није усмеравала пажњу на потребу залагања за права радника/радница (односно радничку класу), нити је указивала на постојеће социјалне (класне) неједнакости. Иако није успела да превазиђе пут од теорије до активизма, доктрина ненасиља и позитивног отпора, одбацивања система и праксе власти, те радикална критика употребе нелегитимног ауторитета и моћи, карактеристичне за позицију класичног анархизма, обележиле су цео њен живот. Сумирајући свој живот у позној старости, као параметар успеха у први план истиче

могућност остваривања слободе, а њу свака особа може да оствари тек суочавањем са разним ограничењима и тражењем сопственог пута за њихово надилажење.

Катарина Богдановић је још у својој двадесетој години издвојила самосвесност и аутономију личности као кључну вредност и животни позив интелектуалца: „По својој вољи живети, то је прави живот, а све друго само је натезање и усиљавање“ (у дневничким записима из 28. августа 1906).² Катарина Богдановић пред крај живота са жаљењем констатује да су јој животни компромиси које је правила током радне каријере бирократизовали живот, искривили њен аутентични идентитет и сузили слободарски дух и слободу стварања:

Када би ми се неким чудом дало да још једном проживим свој живот, пристала бих на то да само под условом да се из њега изостави моја директорска служба. Она ме је одвојила од *Српског књижевног гласника*, од пријатеља који су се око њега окупљали, од писања и читања, и за читав низ година ме приморала да свој иначе пробирљив мозак кљукама којекаквим глупостима.³

О томе сведоче и претпоследње дневничке белешке које су остале сачуване (од 20. августа 1957): „Много жалим што никако не могу да пронађем ону црвену карту коју сам добила у Паризу као члан студентског удружења социјалиста и анархиста. Значи да сам је добро сакрила за време окупације, када сам очекивала преметачину.“⁴

Противница постојећег образовног процеса

Не само својим теоријским радом, већ и као професорка, а нарочито као либерално настројена директорка крагујевачке Женске гимназије, Катарина Богдановић доказује да је личним активизмом свој животни позив претворила у путоказ за садржајан, доследан и сврсисходан живот. У својим мемоарима, као и у текстовима објављеним у стручним часописима, Катарина Богдановић, под доминантним утицајем Ж. Ж. Русоа, критикује правац у образовању који почива на схоластичкој филозофији, којим се гуще дечји природни потенцијали и способности, а намећу догматска, сувишна и бескорисна знања. Нагласак васпитно-образовног процеса ставља на слободно образовање чији је циљ индивидуални развој и развој аутентичних личности; заузимала се за индивидуални приступ ученику/ци и примену што разноврснијих васпитно-наставних метода, а посебно за већу улогу књижевности и писмених задатака. У том циљу, Катарина

Богдановић указује на неопходност просветних реформи, првенствено у области средњошколског образовања.

После Првог светског рата, у време када је радила као професорка у Београдској женској гимназији, учествује у расправи покренутој у *Hrvatskoj njivi* на тему школске реформе. Објављује прилог „Ђачке оцене у средњој школи“, као и неколико педагошких извештаја о омладинској лектури, писменим задацима из српског језика у вишим разредима средње школе, о начину предавања историје књижевности (*Jugoslavenska njiva*,⁵ 1919, *Glasnik Profesorskoga društva*, 1921⁶) и др. У *Просветном гласнику* из 1920. објавила је, у три наставка, ауторизовано предавање одржано у *Друштву за Српски Језик и Књижевност* под насловом „Писмени задаци из српског језика у вишим разредима средње школе“.⁷ У овој обимној анализи „избора теме, задавању, исправљању и домаћим задацима“ она констатује да је „настава апстрактна, сувопарна и непотпуна, а да ми (наставници) сувише често задајемо развијање туђих мисли, тако да се задатак из српског језика јавља у знаку тумачења пословица, изрека и стихова неколицине познатијих песника, који су стално, без измене, код нас на дневном реду“. Катарина Богдановић упућује на „други, модернији (правац у избору и обради теме), створен на западу, са захтевима да се писмена настава базира једино на опажању и копирању онога што улази кроз чула.“ У наставку, наводи пример наставе матерњег језика у француским школама (заговарајући француска педагошка искустава, она препоручује литературу Жила Пајоа) у којима се настоји да се настава приближи животу и попуни „осетне празнине у најосновнијим појмовима из психологије, социологије и морала“.⁸

У десетом броју *Просветног гласника* из 1921. у тексту „О предлозима за реформу средње школе“, Катарина Богдановић критикује предлог Просветног одбора о увођењу предмета *Наука о државном уређењу* за ђаке осмог разреда основне школе, јер се „лако може упасти у суво и наметљиво моралисање о грађанским дужностима према краљу и отаџбини“.⁹ Уместо тога, она предлаже увођење предмета *Основи науке о држави и друштву*:

Наставник би, под тим називом, излагао историју разних облика државе и друштва; говорио би о појму закона, слободе, дужности и друштвене правде; приказивао би разне начине производње, поделе и потрошње материјалних добара; представио би рад као економску вредност и разне врсте економских установа и удружења; а завршио би предавањем о солидарности и важнијим теоријама о међусобним односима појединаца и друштва.¹⁰

Катарина Богдановић се укључује и у расправу на тему ђачке самоуправе, покренуту у *Просветном гласнику* из 1920. и 1921. године. У духу реформисања наставе и смањивања бирократизације, она се залаже за увођење ђачке самоуправе у процес наставе, која би, у складу с принципима тадашње модерне педагогије, имала за циљ практичну примену знања стечених из школских предмета.

Ради практичне примене знања требало би увести још и ђачку самоуправу по американском типу. До душе, наши званични педагошки фактори наклоњени су томе да у самоуправној ђачкој организацији виде неку врсту школске анархије и узурпације старешинске власти; али људима без предрасуда нимало то не смета да ђачку самоуправу означе као најбољи начин припремања омладине за будуће функције у држави и друштву.¹¹

У својим радовима развијала је, условно речено, „педагошку утопију“, у оквиру које се залагала за укидање система оцењивања ђака и за слободарско образовање у чијем је средишту рад појединца на себи. У *Hrvatskoj njivi* (непознате године):

Ја верујем да би се тиме знатно изменио менталитет наших ђака, и они би тек онда могли схватити да се не учи за школу него за живот, док данас, и поред свих наших понављања те већ баналне фразе, они сви без разлике осећају да уче за оцену, и само за оцену.¹²

Устројство образовног система не делује у правцу развоја креативности, већ награђивањем послушности делује у правцу прихватања ауторитета, а оценама се награђују несамосталност, неоригиналност и тачна интерпретација. Критиком редуccionистичког појма успешности у образовном процесу, која се своди на успешност кроз систем оцењивања, Катарина Богдановић је антиципирала епистемологију која укључује друштвену условљеност знања (класну, родну, етничку и др.), као и феминистички приступ који анализу школских резултата сагледава у контексту мреже културних, економских и политичких односа у којима се формирају родни идентитети. Залагање за укидање система оцењивања истовремено значи залагање против владине контроле у систему образовања, јер као што не постоји неутрално знање, тако не постоји ни објективно оцењивање, већ се њиме, у крајњој линији, селекује и вреднује систем

присиле (моћ једних над другима) и друштвени контекст. Овај закључак води до тезе да су наука и знање друштвено обликовани из центара моћи, те да они обликују све сегменте друштва (економски, правни, религијска уверења и друге сегменте у које спадају и родни стереотипи и сексистички обрасци), а образовни систем је један од канала којим се перпетуира дискриминаторни и мизогини дискурс знања.

Противница патријархата

Катарина Богдановић, као и већина њених савременица истомишљеница, припада феминисткињама такозваног првог таласа, које су се превасходно залагале за право жена на политичку и правну једнакост. У својим мемоарима записала је:

Међутим, жена је већ на путу да извојује себи пуну равноправност. Жена која ради све што и човек, и исто тако добро као човек, то више није сан далеке будућности, него је ту, пред нама, и ничија воља или самовоља не може је потиснути са позиција које је освојила својим способностима и спремом. Жена ће истом енергијом продрети и на биралиште. (...) Као и остале позиције, жена ће освојити и своја права без обзира да ли то неко жели или не.¹³

Премда није улазила у отворене сукобе или полемике с другима, било политичким било личним непријатељима, Катарина Богдановић није била поштеђена дискредитације и непријатности од стране околине због ставова који су се косили са окошталим патријархалним вредностима. Када се 1935. године у крагујевачком листу *Орач – лист за одбрану радног народа*, у броју 23, развила полемика на тему „жена и њена права“, најпре је објављен текст под називом „Како живе наше сељанке“ са поднасловима: „Више се пази крава при тељењу него сељанка при порођају“, „Сељанка није свесна величине своје несреће“ и „Све радне жене треба да се здруже са радним људима“. У наредном броју је објављен коментар једне ученице расправе у којем, између осталог, пише:

Нови нараштаји треба да настоје да се жена мало више уздигне, да се на њено васпитање обрати већа пажња, да јој се дају већа права и слободе, јер само у том случају, она ће моћи слободно да развије и слободно изражава своју моћ, своју

способност. Само тако она ће постати још кориснија друштву, а нарочито сиромашном и малом човеку.¹⁴

У ову полемику се укључила и особа потписана псеудонимом „интелектуалка“ (судећи по једној истоветној реченици која се налази и у њеним мемоарима, очито је то била Катарина Богдановић), дајући следећи коментар:

Као главни разлог против извођења жене на биралишта наводи се њена необавештеност и неизвежбаност у политичкој пракси. 'Без партијских традиција и без политичких предрасуда, наша жена унела би у политику више начелности и поштења, што је свакако боље него та толико стицана политичка умешност наших људи, стечена у безобзирним агитацијама на биралишту. Као и остале позиције, жена ће освојити и своја права без обзира да ли то неко жели или не.'¹⁵

Уредништво крагујевачког листа *Орач*, по мишљењу Милана Николића, биографа Катарине Богдановић, забранило је објављивање њеног текста „Женска политичка права“ (није утврђена тачна година писања текста, али се претпоставља да је написан као реакција на ову полемику).¹⁶

Противница цркве

Залагање Катарине Богдановић за духовну и политичку аутономију, односно за освајање индивидуалних и политичких слобода, коинцидира са секуларношћу успостављеном на темељима европске традиције развоја грађанског друштва. Њен атеизам није био производ јачања службеног атеизма Совјетског савеза и ширења марксистичке мисли у предратном периоду, попут атеизма интелектуалаца њеног доба. Још као двадесетогодишњакиња, Катарина Богдановић је забележила у свом дневнику (15. априла 1905. године) лични став који указује на нужност премештања верског уверења из јавности у сферу личног, интимног; на слободу вероисповести као једно од темељних људских права, али и демократско и плуралистичко начело модерне државе и њеног правног поретка: „... јер шта се мене тиче и Велики петак и Ускрс? Ако ми се прохте, можда ћу на Ускрс и штрикати. За мене не постоји ни бог, а камоли његови свеци.“¹⁷ Као и многи теоретичари и теоретичарке 19. века, и она је била скептична према институцији цркве која, у симбиози с државом, поробљава човека. Катарина Богдановић

указује на неопходност постојања секуларних институција, посебно на одвајање цркве од образовних институција: „Већ и зато мрзим учитељско звање што ме оно силом приморава на вршење верских обреда, а ја већ три године немам вере.“¹⁸ Она не оспорава улогу и значај религије, било на индивидуалном било на друштвеном нивоу, али се ослања на просветитељску традицију и антиципира начелно опадање значаја религије. Други део живота провела је у секуларној држави, па ове теме више нису биле у фокусу њеног интересовања.

Противница институционалних форми политике

Катарину Богдановић није занимала политика на начин на који је у њено време била дефинисана, а како је и данас доминантно дефинисана – као партијска политика и борба за власт. Она није била политична у смислу спровођења партијског програма и идеологије, али јесте у смислу друштвеног активизма и потребе сваког појединца да промишља себе у друштвеном контексту, у циљу еманципације света у ком живи.¹⁹

У разним периодима живота, Катарина Богдановић је испољавала презир према људима на власти („да се уздигне над нашом разбијеном и пометеном средином, где има толико малих људи на великом послу, и где се највише чују и виде они који најмање вреде“²⁰) и неповерење у политичке елите и политичке партије. Негативно се односила према политици као борби за власт и њеном одвајању од етике, што је и записала 11. новембра 1924:

Политика, међутим, значи за наш свет исто што и партија, и чим ко отвори уста да говори и политици, одмах ће запитати: у име које партије? Политика, даље, значи још и борбу за власт помоћу партије, и зато се сви буне чим је виде у програму једног новог покрета.²¹

У дневничким записима од 24. октобра 1941. Катарина Богдановић бележи: „Судећи по свему што се сада чини по целом свету, политика је најодвратнија и највећа несрећа за човечанство. Политика доводи људе у искушење да буду кукавице, подлаци, потказивачи. Да ли ће икада неко успети да деполитизира човечанство?“²²

У политичком смислу била је блиска левици („ја сам пензионисана као левичар“²³), али се није укључила у Комунистички покрет, највероватније услед неслагања са ауторитарним и централистичким политичким праксама које је та

идеологија спроводила. Право је чудо како се у постреволуционарној Југославији одупрела притиску учлањивања у Комунистичку партију, иако је била на високој јавној функцији директорке гимназије. Уосталом, ни у једној организацији чврсте хијерархијске структуре (Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, АФЖ), није се сналазила или није желела да се снађе, па се није дуго задржала у њима.

Током живота, Катарина Богдановић је имала прилику да искуси ауторитарну власт (парламентарну монархију), ратни вихор Другог светског рата, жар револуције, постреволуционарни период (који је, по Хегелу, једина могућност за спас идеје универзализма и остваривање слободе појединца унутар државе), као и „црвени“ терор, а сви ти системи су се заснивали на постојању хијерархијски надређеног апарата који одређује и намеће обрасце понашања. Током свих тих друштвених промена она је покушавала да „без идеологије“ посматра свет, па тако чак ни марксизам није видела као своју идеологију, поготову не у послератно време када је он био тоталитарна идеологија.

Противница институције (буржоаског, моногамног) брака

Катарина Богдановић критикује институцију брака постављену као основни друштвено прихватљив смисао и циљ жениног живота, који није нужно повезан с љубављу, већ првенствено с прагматичним разлозима. Насупрот томе, Катарина Богдановић, за своје време врло смело, у *Српском књижевном гласнику* из 1924. године, заступа право на слободну љубав:

Пошто данас има огроман број рђавих, иако прописано склопљених бракова без породице, то би, према излагањима у овој књизи, сасвим лепо могла да се замисли и једна честита породица у будућности без конвенционалног брака. Но то ће бити онда када сваки за себе буде могао казати као Ренан: 'Моја савест и моје срце су ми довољни'.²⁴

Личном одлуком да остане неударена, без деце, Катарина Богдановић као да је демонстрирала чин отпора задатом (женском) идентитету. Иако је ценила љубав, доследно је одбацила формални брак. Удату жену је сматрала окованим робом, а таква позиција никако није могла да се усклади са њеним инсистирањем на слободној вољи и добровољности као темељним анархистичким постулатима:

Уосталом, ја мислим да ми је овако ипак боље него да сам се удала за Јову Максимовића или за Чавића, или чак за оног звекана Марковића који је био мој први просилац. Боље него и за Вељка Чубриловића који ме је волео и био сав срећан уза ме, а ја њега све већма одбијала што је он показивао више пажње према мени. Да сам се удала, имала бих данас већ троје или четворо деце и не бих видела ни Париз, ни Лондон, ни Рим, нити бих научила који страни језик. Нешто мора да се принесе на жртву, да би се имао плус ма у ком смислу на другој страни.²⁵

По угледу на феминисткиње и анархисткиње чије је књиге проучавала (Александру Колонтај, Елен Кеј и друге), Катарина Богдановић имплицитно сматра да брак није природна творевина која се базира на емоцијама и љубави, већ да је настао у одређеном историјском тренутку и да има везе с друштвено-економским односима (по Енгелсу, са приватним власништвом, наслеђивањем...). У приказу „Две књиге о сексуалном проблему“ о књизи Ота Вајнингера, објављеном 1924. у *Српском књижевном гласнику*, Катарина Богдановић, поред критике Вајнингера као сексисте, односно „као писца који не трпи жене и о много чему једнострано и настрано мисли и коме је мало стало да буде доследан“,²⁶ брани своју тезу о слободној љубави, коју Вајнингер оцењује као „полну анархију и да су њене присталице само комунисти и развратници свих друштвених класа. (...) Слободна љубав како је овде протумачена није то ни близу, напротив, изгледа као један знатно виши морални ступањ у поређењу са данашњим стањем...“.²⁷ Катарина Богдановић стаје у одбрану ставова Елен Кеј, шведске феминисткиње и педагошкиње, која је заговарала радикалне ставове о слободној љубави, и предвиђа да ће се они спроводити и у пракси, „а дотле још треба да се чека“.²⁸

Закључак

Животна прича Катарине Богдановић је прича о самоћи, прича о (не)помирљивом расцепу између такозване аутсајдерске и инсајдерске позиције. Живећи у патријархалном друштву она је по својој родној, као и класној припадности, била аутсајдерка у културолошком и цивилизацијском смислу, у перманентно друштвено инфериорном положају у односу на мушкарце и на више друштвене слојеве. У младости несхваћена од породице, а због разлика у мишљењу много пута одбачена од пријатеља, њен животни пут представљао је стално трагање и превазилажење онога што би се данас именовало као „системске инхибиције“ (Марина Благојевић Хјусон, 2015). Снага воље,

рад и упорност, као основне животне стратегије, довеле су је до позиције професионално успешне жене, која има друштвену моћ и доноси одлуке.

Од раног детињства до позне старости, Катарина Богдановић је била самостална и самосвесна личност, космополиткиња, формирана на просветитељским идејама попут демократизације културе, филозофске критике стварности, усмерености на морална и политичка питања, кључне улоге науке у ослобађању човека из мрака незнања, верске толеранције... Из просветитељских идеја једнакости и слободе индивидуе црпила је инспирацију за свој феминистички и анархистички, теоријски и активистички ангажман. У професионалном смислу, Катарина Богдановић се уздигла на лествици друштвене хијерархије када је постала једна од две прве директорке средњих школа, чиме је остварила углед и релативан утицај, али не и материјално богатство (један од најбитнијих друштвених ресурса у датом друштву, који се, по правилу, налази „с мушке стране“). Од професије је првенствено очекивала да буде средство њене самоактуелизације.²⁹ На крају живота, одбацује животни успех мерен „мушким критеријумима“, који се манифестују у јавној сфери (моћ, углед), и каје се што ју је тај пут делимично одвратио од могућности самоактуелизације у креативном и стваралачком раду, као и контроли над властитим животом, што би све спадало у „женске критеријуме“ постизања субјективног осећаја среће.

Опус штампаних дела Катарине Богдановић није обиман (за себе је говорила да је „писац без дела“³⁰), али то није пресудно. Она је у овдашњи културни и политички простор донела теоријски дискурс модерног времена, контроверзне тематике и еманципаторске енергије, а њена есејистика има субверзивних и ескапистичких елемената.

Економски и политички развој данашњег глобалног друштва, које се одликује све већим социјалним неједнакостима и доминацијом привилегованих мањина над већинским становништвом, друштва у ком људи гаје неповерење у институције (политичке, образовне, брак, клерикалне институције) и у ком расте милитаризација, тренутно не отвара реалну могућност за окретање идејама анархизма као глобалном решењу. Међутим, анархизам се може видети као потенцијал, упориште, платформа за моралну, политичку, филозофску, идеолошку критику и отпор данашњим неолибералним политикама. Зато је основна намера овог текста да пола века после смрти Катарине Богдановић укаже на другачије тумачење њеног „живота и дела“, то јест, тумачење које се критички односи према стереотипној реторици коју су произвеле идеологије и политичка пракса баналног ревизионизма и антикомунистичког

егзорцизма. Другим речима, неопходна је феминистичка рехабилитација дела Катарине Богдановић, анархисткиње и слободарке.

¹ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 9.

² Ibid, 42.

³ Ibid, 126.

⁴ Ibid, 138.

⁵ Богдановић, Катарина, „Ђачке оцене у средњој школи“ у *Hrvatska njiva*, 1918, 35. *Hrvatska njiva* био је политичко-културни часопис, покренут у Загребу 1917, а 1919. мења назив у *Jugoslovenska njiva*. *Jugoslovenska njiva* је била је један од кључних југословенских часописа који се на критички начин бавио друштвом и културом и излазио је до 1926. године.

⁶ Богдановић, Катарина, *Glasnik Profesorskoga društva*, br. 4–5, 1921.

⁷ Богдановић, Катарина, *Просветни гласник* – Службени лист Министарства просвете бр. 1–3, 1920: 14–19, 94–100, 163–165.

⁸ Катарина Богдановић, „Писмени задаци из српског језика у вишим разредима средње школе“. У *Просветни гласник* – Службени лист Министарства просвете, бр. 1, 1920: 14.

⁹ Катарина Богдановић, „Писмени задаци из српског језика у вишим разредима средње школе“. У *Просветни гласник* – Службени лист Министарства просвете, 1921: 578.

¹⁰ Ibid, 579.

¹¹ Ibid, 579.

¹² Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 221.

¹³ Ibid, 202.

¹⁴ *Орач – лист за одбрану раднога народа*, бр. 24, Крагујевац, 1935.

¹⁵ Ibid. На њихова писма се, очекивано, надовезао и један анонимни читалац, потписан као „радник“, који је кратким текстом деградирао ниво излагања и банализовао тему, ниподаштавајући и омаловажавајући поруке претходних текстова.

¹⁶ Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 202.

¹⁷ Ibid, 23.

¹⁸ Ibid, 25.

¹⁹ Многи интелектуалци се и данас негативно односе према политици и прокламују аполитичност као начело. Међутим, управо због тога што је ангажман независних интелектуалаца изван односа политичке моћи, њихова друштвена моћ је мала, за разлику од псеудоинтелектуалаца чије је знање у служби техничке машинерије или политичке моћи.

²⁰ Катарина Богдановић, *Српски књижевни гласник* 1920. у Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 282.

²¹ Ibid, 63.

²² Ibid, 111.

²³ Ibid, 110.

²⁴ Ibid, 295.

²⁵ Богдановић, Катарина. *Београдски дневник*, 16. март, 1924. У Милан Николић, прир. „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“ (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 57.

²⁶ Ibid, 294.

²⁷ Ibid, 295.

²⁸ Ibid, 295.

²⁹ За професионално успешне жене је у модерном друштву највише вредновани мотив креативност, а затим следе: независност у животу, самосталност у послу, корисност за заједницу (Marina Blagojević Hjuson, *Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji*, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015).

³⁰ Милан Николић, „Живот у хартијама“, предговор у „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике“) (Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986), 7.

Литература

Примарна литература:

Богдановић, Катарина и Паулина Лебл Албала, „Теорија књижевности и анализа писмених састава за средње и стручне школе”, Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон, 1923.

Богдановић, Катарина, „Право гласа за жене чиновнике“, у зборнику „Право гласа за жене“, Београд: Штампарија „Слобода“, 1921.

Богдановић, Катарина, „Јован Скерлић као професор“, Часопис за књижевност, уметност и културу *Кораци*, св. 1, новембар–децембар 1966.

Николић, Милан, „Катарина Богдановић – Изабрани живот (дневници, есеји, студије и критике)“, Крагујевац: Књижевни клуб „Катарина Богдановић“ и Народна библиотека „Вук Караџић“, 1986.

Секундарна литература:

Благојевић Хјусон, Марина: Blagojević Hjuson, Marina, „Sutra je bilo juče: prilog društvenoj istoriji žena u drugoj polovini 20. veka u Jugoslaviji“, Novi Sad: Zavod za ravnopravnost polova, 2015.

Вујошевић, Лела, „Катарина Богдановић: поетика анархизма“, Часопис за књижевност, уметност и културу *Кораци*, бр. 10-12/2017.

Вујошевић, Лела, „Женско лице историје Крагујевца“, Крагујевац: Клуб Видосав, 2016.

Време, Београд, 1928.

Глас Шумадије – лист за политику, привреду и књижевност, Крагујевац, 1932.

Метрон, Жан: Maitron, Jean, „Le mouvement anarchiste en France, des origines à 1914“, tome 1, Paris, Gallimard, 1992.

Орач – лист за одбрану радног народа, Крагујевац, 1935.

Радовић, Надежда: Radović, Nadežda, *Ženski pokret, Republika – glasilo građanskog samooslobađanja*, br. 552–555, Beograd, 2013.

Споменица: „Друга кућа. Осма деценија бриге о старим људима“, Крагујевац: Геронтолошки центар, 1997.

Српски књижевни гласник, Београд, 1924.

Женски свет, Нови Сад: Добротворна задруга Српкиња Новосаткиња, 1927.

Жена и свет, Београд, 1928, 1930.

Женски покрет, Београд: Друштво за просвећивање жене и заштиту њених права, 1923.

Интернет извори:

Голдман, Ема: Goldman, Ema, *Anarhizam i feminizam (eseji)*, (izbor i prevod Vanda Perović i Aleksandar Ajzinberg), Beograd, 2014.

http://www.womenngo.org.rs/feministicka/tekstovi/Ema_Goldman.pdf, (приступљено 10. јануара 2017).

Кропоткин, Петар: Kropotkin, Peter, *Anarchism*, 1910.

<https://www.marxists.org/reference/archive/kropotkin-peter/1910/britannica.htm>, (приступљено 10. јануара 2017).

Просветни гласник, 1920.

<http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1952/prosvetni-glasnik-1920>, (приступљено 10. јануара 2017).

Просветни гласник, 1921.

<http://ubsm.bg.ac.rs/cirilica/dokument/1925/prosvetni-glasnik-1921>, (приступљено
10. јануара 2017).

Katarina Bogdanović – the Path of an Avant-garde Intellectual Woman (Part II)

In the second part of my text about the famous intellectual woman Katarina Bogdanović (1885–1969), I analyze her diary notes and other archive materials showing that she was constantly in search of her true self and the limits of her freedom, engaged in an incessant examination of the existing state of society and social relations, all the while opposing the hierarchical and unquestioningly proclaimed authority: the patriarchy, educational establishments, political institutions, and the institution of the church and marriage. As a critical observer of the world and her role in it since her early youth, Katarina Bogdanović actively participated in cultural and social life, but simultaneously she was also creating a parallel world, thus using the mission and privilege given to philosophers and writers to anticipate or predict particular social phenomena and influence youth education, the formation of youth worldview, and the development of political culture in their environments.

Keywords: critical education, anarchism, feminism, politics, atheism